

**CONTRIBUȚII ISTORIOGRAFICE
PRIVIND CERCETAREA UNOR MONUMENTE
DE ARHITECTURĂ DIN BIHOR,
A MANUSCRISELOR ȘI CĂRȚILOR EXISTENTE
ÎN ACESTEA
(1903—1911)**

de
VIOREL FAUR

Studierea atentă a preocupărilor istoriografice bihorene, de la cele dintii manifestări de acest fel și pînă la lucrările de dată recentă, constituie o condiție esențială a cercetării științifice, care asigură integrarea în actualitatea istoriografică a eforturilor anterioare și, totodată, permite o mai clară relevare a ceea ce este nou cu adevărat, a informației originale și neintrate în circuitul de cunoștințe, care merită a fi reliefată. Sub acest raport, devine extrem de necesară cunoașterea riguroasă și completă a tot ce s-a publicat în perioada ce precede o investigație contemporană, astfel că reconstituirile din domeniul istoriografiei sînt de o utilitate incontestabilă. Răspunzînd, desigur parțial, unui asemenea deziderat, ne propunem ca, în rîndurile următoare, să prezentăm contribuția cărturarului beiușean Moise Popovici la investigarea unor monumente de arhitectură din sudul Bihorului (depresiunea Beiușului), precum și a manuscriselor și cărților pe care le-a găsit (în perioada 1903—1911) în interiorul acestora.

În vremea în care a efectuat cercetările în discuție — menite a decifra realități semnificative ale vieții satului din această parte a țării noastre —, Moise Popovici a fost învățător în Seghiște, apoi administrator al tractului Vașcăului. A fost, deci, determinat de condiția sa, ca modest intelectual rural, să-și restrîngă activitatea la spațiul pe care-l putea cerceta fără mari cheltuieli materiale și fără să atragă atenția aparatului represiv al statului dualist austro-ungar, care dovedea o mare perseverență în urmărirea activității culturale și naționale a militanților ridicăți din rîndurile populației românești. De remarcăt, cu deosebire, pasiunea și stăruința cu care a încercat să scoată la lumină date importante despre realitățile spirituale bihorene din veacul al XVII-lea și pînă în al XIX-lea, făcînd în această direcție operă de pionierat.

Prima semnalare a rezultatelor obținute prin cercetarea valorilor culturale existente în biserica din satul Hîrșești (de lîngă Seghiște) da-

tează din anul 1903. Este vorba de articolul intitulat *Manuscripte vechi*¹, din care desprindem, mai întâi, considerațiile sale în legătură cu importanța acestora: „Astfel de manuscripte mai sunt (și încă nu puține) chiar și în zilele noastre. Cei ce doresc să le găsească, să cerce numai prin bisericile parohiilor mai mici și mai sărace și nu numai că le vor găsi, dar vor afla și încă și aceea, că acele manuscripte sunt unicele cărți, de cari cîntăreții de pe la sate se folosesc și acum”². După ce descrie un asemenea manuscript, respectiv *Mineiul* din biserica de la Hîrsești, M. Popovici transcrie însemnările depistate pe paginile acestuia. Datorită semnificației lor documentare, le reproducem: „*Anii de la nașterea lui Christos 1740 mța (luna) Maiu 19 din cînd au puhoiat apele foarte mari în toate lunile preste an și multe holde au stricat. Scrisam eu Diac Simion fiind fecior de 44 ani*” (în partea inițială a manuscrisului); „*Sfirșit și Dzeu laudă și mulțămită că miau ajutat după început de am ajuns și săvîrșitul acestei cărți*”³ (text de încheiere). De observat că M. Popovici nu se aventurează în a formula ipoteze, ci se limitează la consemnarea datelor amintite.

La fel procedează și în cazul *Mineiului* — manuscript din biserica satelor Petrileni-Zăvoieni, din care extrage aceste informații: „*Scrisam acest Mineiu în satul Saca. Eu Pavel Dascăl rus din țara muncaciului din varmege Bereg. In an 1733 și am săvîrșit în luna lui Decemvrie ziua 1. Aceasta cartea anume Minea. Isvodită pe limba românească. Cumperat robul lui Dzeu Pituț Florea cu muierea lui Solomia. Pentru ertarea păcatelor lor și pentru norodul lor ce so priscărit părinți anume Duma petru, Jujana, Pituț Pante, Sența, Petru, Blaga, Toader și pentru al șapte semîntia norodul lor*”⁴. *Mineiul* a ajuns, la 1792, în proprietatea bisericii din Săliște de Beiuș, după cum rezultă din însemnarea următoare: „*Acest strasnic este a bisericii din B. Săliște. S-au visităluit la 24 Februar 1792. Prin mine Ianosi m.p. protopo*”⁵. Anticipativă și de un real sens constructiv este și propunerea pe care o avansează M. Popovici: „Cîte manuscripte se vor mai fi aflînd pe la bisericile noastre și cîte dintrînsele nu sunt lăsate pradă dintelui vremii. Ce bine ar fi dacă toate acele manuscripte s-ar aduna și depune spre bună păstrare în vreo bibliotecă unde. Făcînd astfel, posteritatea ne-ar binecuvînta...”⁶.

În toamna anului 1903, M. Popovici ajunge în localitatea Băița, interesîndu-l nu numai istoricul bisericii ortodoxe, ci și viața așezării. El consemnează faptul că „locuitorii orașelului menționat, afară de puțini economi, cari locuiesc în partea apuseană a orașului, sau după cum se zice: „în sat”, afară apoi de cîțiva precupeți de șindile și de puțini ne-

¹ *Biserica și școala*, 1903, nr. 35, p. 293—295.

² *Ibidem*, p. 294.

³ *Ibidem*.

⁴ *Ibidem*.

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Ibidem*, p. 295.

guțători venetici, toți sunt mineri sau băeși⁷, datorită exploatărilor miniere din apropierea Munților Bihorului. Aflăm, deci, că la începutul secolului al XX-lea, principala ocupație a locuitorilor din Băița era mineritul, ceea ce constituie o informație utilă reconstituirii trecutului acestei așezări sud-bihorene. Folositoare sînt și datele despre biserica ortodoxă, terminată — conform mențiunii de pe peretele estic al turnului acesteia — în 1835. M. Popovici opinează că înaintea ei a existat o alta, probabil din lemn, deoarece în noua biserică au fost așezate patru icoane mai vechi. Pe una dintre ele se afla inscripția: „*Aceste icoane s-au zugrăvit pe seama sfintei biserici neunite din orașul Băița prin cheltuiala Rosatului (?) (răposatului doar?) J. Andol Dănilă din Oradea-mare, iunie în 4 zile anul 1800*”⁸. Din cea dintîi biserică a mai rămas și „artisticul chivot” care poartă data: 1827. Este certă, așadar, existența altei biserici în Băița.

Preocuparea pentru strîngerea informației documentare referitoare la istoria satelor românești din Bihor, a tot ceea ce au însemnat forme ale vieții acestora, se profilează — cu deplină claritate — în intervenția publicistică a lui Moise Popovici, intitulată *Pentru posteritate*⁹ și în care stăruie asupra împrejurării că multe „din parohiile noastre dispun de acte și documente vechi, precum și de o mulțime de cărți-manuscrise, mai ales de prin veacul 17 și 18”¹⁰. Acestea trebuie adunate cu grije, pentru ca „posteritatea să fie măcar în parte în curat cu evenimentele mai însemnate din trecut”¹¹. El însuși oferă un bun exemplu în acest sens, comunicînd informațiile depistate în biserica din Dușești. Notabile sînt, desigur, inscripțiile descifrate de M. Popovici, ca de pildă cea de pe peretele care despărțea „nartica de naos”: „*Aceasta sfință biserică s-au ridicat prin strădania comunei Dușeșd în anul 1862 și s-au zugrăvit în anul 1870 prin pictorul Emanuil Veisz Antal*”¹². În completare: „*sub preoția O.D. parochu Dimitrie Mateiu titor Toaderu Buhașiu și crâșnic Pasca Lupu*”¹³. Pentru a demonstra însă că nu aceasta este prima biserică din Dușești, conform convingerii sale că este necesară prospectarea cît mai adîncă în timp a realităților rurale, Popovici recurge la extrage-

⁷ Moise Popoviciu, *O scurtă monografie. Biserica din Băița*, în loc. cit., 1903, nr. 45, p. 375—377.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Biserica și școala*, 1904, nr. 19, p. 166—167.

¹⁰ *Ibidem*, p. 166.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*.

¹³ *Ibidem*. Dr. I. Godea propune — în *Monumente istorice bisericesti din Eparhia Oradiei. Județele Bihor, Sălaj și Satu-Mare, Bisericile de lemn*, Editura Episcopiei Ortodoxe Române a Oradiei, Oradea, 1978, p. 96 — următoarea lectură a inscripției: „*Această sf. biserică s-au ridicat prin strădania comunei Dușești în anul... și s-au zugrăvit în anul 1870 prin pictorul Emanuel Weiss Antal*”; „*Sub preoția D. D. Parochu Dimitrie Mateiu, chitorii Teodor Buhașiu și Crisnis Poscalupa*”. Din transcrierea lui M. Popoviciu (1904) sînt de reținut — datorită exactității lor — două informații și anume: despre anul construirii bisericii (1862) și partea finală a inscripției (adică: „*crîșnic Pasca Lupu*”).

rea unor însemnări de pe cărțile aflate în biserică; de pe un *Ceaslov*: „*Scrisam eu Popa flore aceasta carte anume ceaslov, cînd ședeam în sat în Kereseu în anii de la nașterea lui Chs. 1717. Mța Decemvrie 23*“¹⁴; de pe un *Liturghier*: „*Scrisam eu Popa Kirilă februar*“ (anul indescifrabil) și „*Scrisam eu Popa Kirilă, (nedescifrabil) anii 1717 April 7*“¹⁵; de pe un *Minei*: „*Scrisam eu Popa Teodor din Drăgoteni, cînd murise de ciumă în Vidicul Beiușului și mai în toată Varmegea Biharii anii lui Chs. 1743 luna lui Ianuar 20 de zile*“ și „*Scrisam eu Popa Mihaiu din Sitani Dumitale frate Popa Iuone din Dușești aceasta poveste cînd am fost de 37 ani și-s popit de 9 ani să se scie anii lui Chs. 1734*“¹⁶. Este neîndoielnică, prin urmare, existența unei biserici în anul 1734 în Dușești, care putea fi și mai veche¹⁷. Chiar din însemnările reproduse putem conchide că în prima jumătate a secolului al XVIII-lea se aflau în satele bihorene amintite mai mulți copiiști de cărți, preoți cunosători ai scrisului și citirii, modificîndu-se astfel imaginea de pînă acum — care va fi mai completă numai după ce vom dispune de o listă cuprinzătoare, a tuturor celor care au copiat manuscrise și au exprimat spiritualitatea satelor — despre universul cultural al populației românești din așezările rurale.

Publicînd cîteva *Date istorice* despre preotul Popa Luca (venit la 1699, din Mărgăul ardelean, în comuna Buntești) și descendenții acestuia, M. Popovici apelează la însemnările de pe cărțile aflate în biserică din Buntești și care au o reală valoare documentar-istorică. Pe prima pagină a unui *Antologion* figura o notiță deosebit de interesantă: „*Să s(e) știe și aceasta cînd sau făcut beserica aceasta în Buntești anii lui Chs. 1709, fiind vremi foarte cu anevoi multe și împarechiata vreme, încă neștiind cine va domni țara împăratul Leupold au craiul Rakolți Freanțu fiind nevoi multe pe țară*“¹⁸. Despre biserică din Buntești, așa cum arăta în anul 1904, ni se precizează că este „*făcută din lemn, dar e făcută din lemn de stejar și acum e atît de puternică, că acoperită, cînd cere necesitatea, va trăi încă multe sute de ani*“¹⁹. Ca atare, și în comuna Buntești exista o veche biserică de lemn, edificată pe locul în care se afla o alta, care a ars, fără să fie cunoscute cauzele întîmplării. Oricum, aceasta din urmă data (probabil) din veacul al XVII-lea și era construită tot din lemn, de vreme ce a fost mistuită de flăcări. Pe un exemplar din *Antologion*-ul sau *Floarea cuvintelor* (tipărită la Rîmnic, sub Constantin Basarab, de către Antim Ivireanul), consultat de M. Popovici, se afla acest text: „*Aceasta carte s-au cumpărat aici la besereca din Buntești. În anii lui Chs. 1712 de tot satul după ce au ars besereca dintîiu și o dat și po-mană să nu o cumva vînză cineva, ce fie stătătoare la besereca aceasta în*

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ Vezi și afirmațiile lui I. Godea, în *op. cit.*, p. 95.

¹⁸ Moise Popoviciu, *Date istorice*, în *Biserica și școala*, 1904, nr. 34, p. 243.

¹⁹ *Ibidem*.

veci nemutată , iară cine o ar vinde aiurea să fie anatemă acar ce popă ar fi numai să-i pomenească²⁰.

În ideea că se impunea redactarea unei istorii a diecezei Aradului, M. Popovici a cercetat documentele păstrate în arhiva Consistoriului orădean, din care publică informații utile cunoașterii condițiilor în care s-a ridicat biserica din satul Hîrsești, la 3 aprilie 1803. Biserica a fost „făcută” de popa Teodor, „pe pămîntul lui Bogdan Urs²¹. Actul este semnat la 3 mai 1810 — de „tăt satul” Hîrsești, mai exact de 21 locuitori ai acestuia.

Activitatea sa de cercetare cunoaște și în anul următor satisfacții, ceea ce se poate observa în modul cum prezintă noile descoperiri. Dintre acestea ne rețin atenția interpretările ce au ca obiect referințele documentare depistate în biserica din satul Tărcăița. Pe iconostasul (așezat „deasupra străinii din stînga”) figura însemnarea: „Acesta s. biserica sau făcut din lemn cu cheltueala satului iară cu sirguința și cu mai din adinsul stare și cu lucrare au fost și sau cu a cestor oameni Ille Miculă, Ille Savu, Ille Giurgiu, Nicodim Petru în anul 1796 în luna lui Iunie în 10 zile întracesta an și s-au și sfințit aceasta sf. bis. Marți la Rusalii acesta-i și hramul pog. Duhului sfînt²². O altă inscripție, de pe icoana preotului dintii al bisericii, avea următorul conținut: „Acesta a fost mai nainte popă la Tărcăiță și prin sirguința și bunăstarea cestui sau zugrăvit (nedescifrabil) de Darabănt Șimon zugravul: Nicodim Mihaiu, parohul satului cel dintiiu. Anul 1816 Iunie 14²³.

Impresionat de așezarea satului Mierag („pe două dealuri, despărțite de olaltă prin o vale adîncă și periculoasă, în timpuri ploioase...”), M. Popovici se oprește mai insistent asupra biseriței de lemn, despre care publică un articol. De reținut inscripția pe care o face cunoscută: „Cînd s-a făcut biserica aceasta a Hy²⁴. Adaugă un comentariu demn de interes: „litera din urmă..., fiind greșit tăiată nu putem sigur ști oare 1708 ori 1750 e anul zidirei bisericei?²⁵. Ulterior, dr. I. Godea afirmă — cu un sigur temei documentar — că la „1752 Meletie Covaci găsește la Mierag o biserică de lemn acoperită cu șindrilă²⁶. Este, deci, confir-

²⁰ Ibidem.

²¹ Idem, *Material pentru istoria diecezei. Act referitor la zidirea bisericei din Hîrsești-protopresbiteratul Vașcăului*, în loc. cit., nr. 46, p. 360.

²² Aurel Chiriac propune — în *Monumente istorice bisericești din Eparhia Oradiei...*, p. 200—201 — această lectură a inscripției: „Acestă s(fîntă) beserică au făcut Ile Trianu cu cheltuiala satului iară cu ... au făcutu acest...; Ile Micula, Ile Sav, Ile Murfa, Nicolae Petra, în anul 1796 în luna iunie în 20 zile... și s-au sfințit această sfîntă beserică Marți la Rusalii. Acesta îi și hramu Pogorîrea Duhului Sfînt”.

²³ Ibidem. Aurel Chiriac afirmă — în loc. cit., p. 202 — că această „pisanie” este indescifrabilă. Reproduce din ea doar cuvintele: „... Nicodim... lui Anul 1816 iunie 14”. Este, neîndoieînic, mai completă semnalaarea, din 1905, a lui M. Popovici.

²⁴ Moise Popovici, *Date pentru Istoria Bisericească*, în *Biserica și școala*, 1906, nr. 21, p. 2—3.

²⁵ Ibidem.

²⁶ I. Godea, op. cit., p. 143.

mată ipoteza lui M. Popovici, care face întotdeauna propuneri și comentarii extrem de prudente, pentru a nu fi contrazis de investigațiile ulterioare.

O descoperire notabilă este și „inscripțiunea” (cu „litere cirile”) de pe *antimisul* (din 1692) aflat în biserica din Finațe: „*Acest Dumnezeuesc jervelnic pe carele se săvîrșește Dumnezeuască cea fără de singe și sfințită slujbă sau blagoslovit și s-au sfințit cu mîna preasfințitului mitropolit Kir Teodosie în zilele prealuminatului și de Hs iubitorului Constandin Băsărabă voivodul a toată țara românească lēt 7200*”²⁷. O mărturie²⁸ de necontestat a unității noastre culturale, în pofida fruntariilor artificiale impuse de guvernării vremelnici.

În anul 1911 apar, sub semnătura lui M. Popovici, două materiale cu caracter istoriografic. În cel dintîi ne furnizează date în legătură cu „biseriçuța de lemn” din Cîmpanii de Jos, care a fost mutată în satul Poieni de Sus²⁹. Edificarea noii biserici în Cîmpani de Jos a început în anul 1868, de către „maestrul” Gersner Iános. Acoperișul i-a fost pus de „maestrul” Toader Poenar (în 1872). Biserica a fost dată în folosință la 1882, iar turnul i s-a ridicat în anul 1897³⁰.

Așa cum am mai reliefat, stăruințele lui M. Popovici se îndreaptă spre orizonturile vieții rurale în evul mediu, din care desprinde anumite aspecte, caracteristice pentru ilustrarea adevărului că au existat permanente și fertilizatoare legături culturale între românii bihoreni și cei din principalele transcarpatine, sesizabile nu numai în manuscrisele și tipăriturile care au circulat — dovezi concludente ale unei spiritualități active, păstrate în spațiul unității de simțire și de exprimare națională —, ci și în concepția de realizare a unor monumente de arhitectură românească, cu un specific pregnant național, distinct de cel al creației naționalităților conlocuitoare. Spațiul vieții culturale bihorene în perioada investigată include elemente viabile, precum cele puse în evidență de acest precursor al cercetării istoriei românilor din părțile sud-bihorene. Moise Popovici a fost, prin interesul și rigoarea cu care a făcut cunoscute pagini din istoria artei și culturii bihorene, unul din întemeietorii istoriografiei locale, într-o vreme cînd asemenea îndeletnicire pretindea eforturi, spirit temerar și cunoștințe temeinice. Reactualizînd datele puse de el în circulație — inclusiv cele referitoare la biserica de piatră din satul Seghiște, extrem de importantă³¹ —, am vizat restituirea unei activități istoriografice meritorii, dar și furnizarea de informații documentare utile pentru cercetarea contemporană.

²⁷ Moise Popoviciu, *Un antimis din 1692*, în *Biserica și școala*, 1906, nr. 25, p. 2—3 și nr. 26, p. 3.

²⁸ Aurel Chiriac, în istoricul pe care-l face bisericii din Finațe (vezi *Monumente istorice bisericesti din Eparhia Oradiei...*, p. 100—102) nu consemnează acest *antimis*.

²⁹ Moise Popoviciu, *Material pentru istoria diecezei noastre*, în *Biserica și școala*, 1911, nr. 36, p. 4—5.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ Idem, *Monografia comunei Seghiște*, în *Transilvania*, 1911, nr. 3, p. 213—220.